

УДК 811.512.154:81'373.4
DOI: 10.36979/1694-500X-2022-22-10-121-125

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ, ВЫРАЖАЮЩИЕ ПОЛОЖИТЕЛЬНЫЕ КАЧЕСТВА МУЖЧИН В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

П.С. Эстебесова

Аннотация. Анализируются внутреннее единство и значение фразеологических оборотов, выражающих положительные качества мужчин в кыргызском языке, рассматриваются вопросы, связанные с делением их на фразео-семантические группы и их изучением. На основе примеров исследуются лексико-семантическая природа, стилистическая окраска и образность фразеологических оборотов, выражающих положительный характер и качества мужчин, таких как сильный, блестящий, способный, резкий, мужественный герой; не все фразеологические единицы, выражающие одно и то же значение, обладают одинаковой степенью образности, т. е. если образ идеи, выраженный в одной фразеологической единице, дан отчетливо, то в другой – расплывчато. Среди фразео-семантических групп отмечается, что фразеологические обороты активно используются в связи с героизмом и отвагой, а фразеологические выражения, относящиеся к мужчинам, обычно состоят из лексем «кнут», «топор», «нож», «сердце», «глаз», «запястье», «спина».

Ключевые слова: кыргызский язык; фразеологический оборот; положительное качество; семантическая сущность; мужчины; образность.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ МЫРЗАЛАРДЫН ОҢ САПАТЫН ТУЮНДУРГАН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

П.С. Эстебесова

Аннотация. Макалада кыргыз тилиндеги мырзалардын оң касиет-сапатын туюндурган фразеологиялык түрмөктөрдүн ички биримдиги, маани-маңызы анализденип, фразео-семантикалык топторго бөлүштүрүлүп, иликтенет. Мында мырзаларга таандык чыйрак, чыгаан, өнөрлүү, өткүр, тайманбаган баатыр сыяктуу оң мүнөз, сапаттарды туюндурган фразеологиялык түрмөктөрдүн лексико-семантикалык табияты, стилдик боёкчосу, образдуулугу мисалдардын негизинде анализге алынып, бир маанини билдирген фразеологиялык каражаттардын баары эле бирдей образдуулук даражасына ээ боло албастыгы, так айтканда, бир фразеологизмде туюндурулуп жаткан ойдун образы так-таасын берилсе, экинчисинде, бүдөмүк берилери; фразео-семантикалык топтордун ичинен баатыр, эр жүрөктүүлүккө байланыштуу фразеологиялык түрмөктөр активдүү колдонулары жана мырзаларга таандык фразеологиялык туюнтмалар көбүнчө «камчы», «балта», «бычак», «жүрөк», «көз», «билек», «жон» лексемаларынан түзүлөрү белгиленет.

Түйүндүү сөздөр: кыргыз тили; фразеологиялык түрмөк; оң сапат; семантикалык табият; мырзалар; образдуулук.

PHRASEOLOGICAL EXPRESSIONS EXPRESSING POSITIVE QUALITIES OF MEN IN THE KYRGYZ LANGUAGE

P.S. Estebesova

Abstract. The article analyzes the internal unity and meaning of phraseological scrolls expressing positive qualities of gentlemen in the Kyrgyz language, dividing them into phrase-semantic groups and studying them. On the basis of examples the lexical-semantic nature, stylistic coloring and imagery of phraseological turns expressing the positive character and qualities of men, such as strong, brilliant, able, sharp, courageous hero, are analyzed; not all phraseological units expressing the same meaning have the same degree of imagery, that is, if the image of the idea expressed in one phraseological unit is given distinctly, in another - vaguely. Among the phraseological-semantic groups,

it is noted that phraseological turns are actively used in connection with heroism and bravery, and phraseological expressions belonging to men usually consist of the lexemes «whip», «axe», «knife», «heart», «eye», «wrist», «back».

Keywords: Kyrgyz language; phraseological expressions; positive quality; semantic essence; men; imagery.

Кыргыз элинде эзелтеден бери эле «ата – таянар тоо», «ата – ордолуу шар», «ата сөзү – арнамыс», «атанын баласы», «алтын баштуу аялдан, бака баштуу эр артык» өңдүү салмактуу сөздөр айтылып; ага, ата, мырзаларга сый-урмат көрсөтүлүп келген [1, 24-б.].

Мырзалар чечкиндүүлүгү, калыстыгы, адилетүүлүгү менен ички-тышкы маселелерди чечип; баатырдыгы менен эли-жерин коргоп [2]; камкордугу менен ата-энесин, үй-бүлөсүн багып үй-бүлөдө жана коомдо татыктуу орун ээлеп келишкен. Мына ушундай мырзалардын оң касиет-сапатын чагылдырган бир топ фразеологиялык түрмөктөр бар. Алар: *кыл мерген, оңко тургузган мерген, аттын кулагы менен тең ойноо, жигиттин гүлү, жолборс жүрөк, жоон билек, жонунда жалы бар, жүрөгү тоо, жүрөгү экөө, жүрөгүндө жалы бар, көк жал, сай кашка, таш жүрөк, таш билек ж. б.*

Жогорудагы фразеологиялык каражаттардын ички биримдигин, маани-мазмунун анализдеп, төмөнкүдөй семантикалык топторго бөлүштүрүүгө болот:

1. Өнөрлүү, мыкты адис маанисин туюндурган фразеологиялык каражаттар.

2. Колунан иш келген, чыйрак, тың маанисин билдирген фразеологиялык туюнтмалар.

3. Баатырдык, эр жүрөктүүлүккө байланыштуу фразеологиялык түрмөктөр.

Өнөрлүү, мыкты адис маанисин туюндурган фразеологиялык каражаттар

Бул өнөр түшүнүгү кайсы бир деңгээлде, адамдын түпкү тегине, дээрине барып такалып, жөндөм, шык, талант түшүнүктөрүнүн негизинде калыптанары белгилүү. Илгертен эле ата-бабаларыбыз ат минип, куш салып, ит ээрчитип, мергенчилик кесиби менен алектенип келишкен. Фразеологиялык туюнтмалар бир улуттун, бир элдин жашоо образын, улуттук менталитетин чагылдырган туруктуу сөз түрмөктөрү экендигин эске алсак, анда *кыл мерген, оңко тургузган мерген, аттын кулагы менен тең ойноо* фразеологизмдери бекеринен айтылып калбаса керек деп ойлойбуз.

Кыл мерген фразеологизми кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүндө «көзгө атар, өтө мыкты, адис мерген» (*Ыбырай тек жайын айтып отурса, өзүнчө узун сабак, атасы кыл мерген, энеси жез оймок, сөзмөр эле*) [3, 349-б.] маанисин билдирсе, *оңко тургузган мерген* фразеологизми «миңден ашык кийик аткан, өтө эле көп аткан мыкты, көзгө атар мерген» деген маанини туюндурат: *Мурда биздин элден оңко тургузган мерген* Калык деген өткөн экен [3, 377-б.]. Бул фразеологизмдер (*кыл мерген, оңко тургузган мерген*) азыркы учурда оозеки кепте көп колдонулбайт, гезит-китеп беттеринен гана кездештирүүгө болот. Мунун себеби учурдун талабы, элдин жашоо образы, турмуш-тиричилигине байланыштуу болсо керек деген ойго келебиз.

Ал эми *аттын кулагы менен тең ойноо* фразеологиялык түрмөгү «ат үстүндө абдан шамдагай, эркин жүрүү, атка мыкты жүрүү» деген маанини билдирет: *Аттын кулагы менен тең ойноор* элек, азыркы балдар негедир бошоң. *Кыргыз элинин жигиттери болсо, аттын кулагы менен тең ойноп, шамдагай, шайыр өскөн* [4, 43-б.]. Демек, мал-жандуу кыргыз элибизде ат үстүндө мыкты жүрүү дагы кыргыз мырзаларына таандык өзгөчө бир жөндөм, талант, өнөр экендигин белгилегибиз келет.

Ошондой эле *кырк кырдуу, жигиттин гүлү* фразеологизмдери «өнөрлүү, ар тараптуу, акылдуу» мааниси менен бирге мыкты, өтө чыгаан маанисин дагы туюндурат, муну төмөнкү сүйлөмдөр дагы тастыктайт: *Жигит бир сырдуу, кырк кырдуу болот; – Чоо жайыңды билдик. Табыт десе табып, ырчы десең ырчы, Жигиттин гүлү белемсиң. Кайран Мокем жигиттин гүлү эмес беле, кайран киши.*

Жогорудагы фразеологиялык түрмөктөрдүн ичинен *кыл мерген, оңко тургузган мерген, аттын кулагы менен тең ойноо* фразеологиялык түрмөктөрү бир кесипке, бир өнөргө таандык болуп «өнөрлүү, мыкты адис» маанисин билдирсе; ал эми *кырк кырдуу, жигиттин гүлү* фразеологиялык каражаттары «ар тараптуу өнөрлүү,

акылдуу, мыкты чыгаан» маанисин так-таамай чагылдырып турат.

Колунан иш келген, чыйрак, тың маанисин билдирген фразеологиялык туюнтмалар

Колуңан бир нерсе келип, бир ишке жарактуу болуу, бир ишке жароо, албетте, бул коомдо, кичинекей чөйрөдө дагы өз ордунду табуу дегендик. Мына ушул касиет-сапатка байланыштуу мырзаларга таандык *балта чабар, бычакка сап болгудай, бычакка саптык, камчыга саптык, камчы сапка жараган* жана башка фразеологиялык туюнтмалар бар.

Бул семантикалык топтогу *бычакка сап болгудай, бычакка саптык, камчыга саптык, камчы сапка жараган* фразеологиялык түрмөктөрү «бир нерсеге, мерчемдүү ишке жарай турган, колунан бир нерсе келе турган, ар нерсеге жөндөмдүү, тың, чыйрак» маанисин туюндуруп, оозеки жана жазуу стилинде да активдүү колдонулат: – *Аке, элде кандай жигиттер бар? Бир бычакка сап болгудайы чыга турганбы? – деп сурады Мусулманкул; Баатырдын тукумунан бычакка саптык бир бала чыкпайбы?; Ынтыраган иттер, камчыга саптык бири жок! – деп корбашы каарданып жатты; Камчы сапка жарагандардан баш-көз кылып эки жигитти элүү башы кылып жөнөтүштү* [4, 238-б.].

Фразеологизмдер боюнча адис-окумуштуу Р. Эгембердиев *бычакка сап болгудай* фразеологизминин келип чыгышын төмөнкүдөй чечмелеген: «Бул – фразеологиялык туюнтма (*бычакка сап болгудай*) бычакка байланыштуу келип чыккандыгын, анткени тамак жасоодо же ага керектүү азыктарды даярдоодо, мал союуда, этти ылайыгына жараша бөлүштүрүүдө бычак колдонула тургандыгын; бычакты колдонууда анын сабы канчалык жакшы болсо, аны колдонуу да ошончолук ыңгайлуу, пайдаланууга жарамдуу болорун; эгерде анын сабы сынык же кармоого ылайыксыз болсо, аны менен иштөө да колду оорутуп, түйшүк жаратарын; ошондой эле бул буюмду сатып алууда же жасатууда сабына өзгөчө көңүл бура турганыбызды белгилеп, ушул буюмга адамды салыштыруу аркылуу пайда болгон өзгөчө туюнтма» [5, 120-б.], – деген пикирин билдирген.

Жогоруда «камчы», «бычак» лексемаларынан түзүлгөн *бычакка сап болгудай, бычакка*

саптык, камчы сапка жараган, камчыга саптык фразеологизмдери контекст менен алып караганда да, өз алдынча турганда да, маанилери бири-бирине толук дал келип, сүйлөм ичинде алардын бирин экинчиси менен алмаштырып койгондо да, мааниси бузулбастан, мурда айтылып жаткан ой сакталып турат. Демек, биз буларды толук маанилеш фразеологизмдер деп да атасак болот [6, 64-б.].

«Шилтеген жакка бара берген, колунан бир нерсе келип, ишке жарай турган» деген маанини туюндурган *балта чабар* фразеологизми «бир ишке жарактуу болуу» мааниси менен бирге эле өткүр, тайманбастык маанисин дагы кыйытып тургандай сезилет, муну төмөнкү сүйлөмдөн дагы байкасак болот: *Момундарды дүрбөткөн чыр башы, алардын балта чабары Мамбет.*

Демек, бул семантикалык топтогу фразеологиялык каражаттардын барында эле образдуулук бирдей даражада эмес, маселен, *бычакка сап болгудай, бычакка саптык, камчыга саптык, камчы сапка жараган* фразеологиялык түрмөктөрүндө элестүүлүк, туюндурулуп жаткан ойдун образы таасын, так берилсе; *балта чабар* фразеологиялык каражатында элестүүлүк солгунурак, бүдөмүрөк туюндурулган.

Баатырдык, эр жүрөктүүлүккө байланыштуу фразеологиялык түрмөктөр

Тайманбастык, эр жүрөктүүлүк, баатырдык сапаттар мырзаларга тиешелүү эң негизги касиет-сапаттардын бири.

Илгертеден эле эр-азаматтарыбыз жоокерчилик заманда өз элинин бейпилдигин сактоо үчүн кооптуу кырдаалдарда (жылкыга тийүү, чет душмандардын айылды чаап кетүүсү, ички аймактык уруулардын кол салуусу, таң каракчылары ж. б.) күн-түн дебей ат жалында, куш уйкуда таш жазданып, чырмап этпей, жалтанбай, тике ителгидей жоону качырып, душмандарды жерине жеткире кууп, эр намысы үчүн жүрөктөрүн калкан кылып эрөөлгө чыгышкан [7, 307-б.]. Мына ушундай «эр жүрөктүүлүк, баатырдык» сапатка байланыштуу «жүрөк» лексемасы менен түзүлгөн *жолборс жүрөк, жүрөгү тоо, жүрөгү экөө, жүрөгүндө кара жок, жүрөгүндө оту бар, жүрөгүндө жалы бар, таш жүрөк, эр жүрөк* фразеологизмдери «эр жүрөк, тайманбас баатыр» маанисин так-таамай

чагылдырат, муну төмөнкү сүйлөм топтомдору да көрсөтүп турат: *Бул ушундай жолборс жүрөк, муну менен эрегишип болбойт* [8, 151-б.]; *Барамын мен, Кызылдардын сабына, Жүрөгү тоо, Каармандардын жанына; Жүрөгүндө оту бар эр-азаматтар сөз менен даңазаланат; Жапашым жүрөгүндө жалы бар, күйүп турган от эле, – деп, каңырыгын түтөттү карыя; Жолборс билек таш жүрөк Жоодон корккон жан эмес; Чолпонбай сыяктуу эр жүрөк уулдарыбыз элибиздин сыймыгы болот.*

Жогорудагы фразеологизмдердин ичинен *жүрөгүндө кара жок, таш жүрөк* деген көп маанилүү фразеологизмдер болуп саналат. Бул фразеологизмдердин 1-маанилери: «тайманбас баатыр, эр жүрөк» деген маанини туюндурганы менен; 2-маанилери башка мааниде колдонулат: *жүрөгүндө кара жок* – «ичинде арамдыгы жок, пейли таза»; *таш жүрөк* – «ырайымсыз, таш боор». Демек, биз бул макалада 1-маанилери жөнүндө сөз кылып жатабыз.

Ушул эле фразео-семантикалык топтогу «көз» лексемасы менен түзүлгөн *көзү жок баатыр, көзү жок эр, көзүндө оту бар, көзүндө жалыны бар* фразеологиялык түрмөктөрү «тайманбас, эр жүрөк, өткүр, чыгаан» маанисин туюндуруп, оозеки жана көркөм кепте активдүү колдонулат: *Сага даап сөз айткан мен көзү жок баатыр экенмин; – Көзү жок эр экенсиң деп, Бакдөөлөт кайта-кайта айтып, таң кала берди; – Көзүндө отуң бар эр көрүнөсүң деп, мен сени бекер мактаган эмес экенмин; Көзүндө жалыны бар жигит көрүнөт, талабын орунда талы ж. б.*

Ошондой эле өзөгүн «билек», «жон» сөздөрү түзгөн *жоон билек, таш билек, жонунда жалы бар* жана башка фразеологиялык туюнтмалар бар. *Жонунда жалы бар* фразеологизми адамдын рухундагы, акылындагы «өткүрлүк, жалтанбастык, эр жүрөктүүлүктү» туюндурса; *таш билек, жоон билек* фразеологизмдери аталышынан эле белгилүү болуп тургандай, дене-мүчөдөгү физикалык күч-кубатка байланыштуу «кара күчүнө сыйынган балбан, абдан күчтүү, карылуу» деген маанини билдирет: *Эси жок бала дардаңдап жоон билек болот; Жолборс жүрөк, таш билек, Жоругу катуу таш жүрөк; Канымет жонунда жалы бар эркек тура.*

Мына ушул эле семантикалык топко тиешелүү «өткүр тайманбас, жалтанбас баатыр» маанисиндеги *көк жсал, сай кашка* деген дагы фразеологиялык түрмөктөр бар: *Сооронбай айтканынан кайтпаган көк жсал; Осмонбек, Мырзалар бир чакан колхозду кыймылдаткан сай кашкалардан.*

Демек, «баатырдык, эр жүрөктүүлүккө» байланыштуу фразеологизмдердин ичинен «жүрөк» лексемасы менен түзүлгөн фразеологиялык туюнтмаларда (*жолборс жүрөк, жүрөгү тоо, жүрөгү экөө, жүрөгүндө оту бар, жүрөгүндө жалы бар ж. б.*) экспрессивдик, эмоционалдык факторлордун негизинде пайда болгон элестүүлүк, образдуулук касиет жогорку деңгээлде берилсе; өзөгүн «көз» сөзү түзгөн фразеологиялык түрмөктөрдө (*көзү жок баатыр, көзү жок эр, көзүндө оту бар, көзүндө жалыны бар ж. б.*) «тайманбас, өткүр, чыгаан» маанисиндеги образ так-таамай туюндурулгандыгы чечмелөөсүз эле айкын көрүнүп турат. Негизинен бул фразео-семантикалык топто адамдын рухундагы, акыл-эстүүлүгүндөгү «тайманбастык, чыгаандык, эр жүрөктүүлүк, баатырдык» сапаттарга басым жасалат. Арийне, физикалык күч-кубатка байланышкан кара күчкө сыйынган «күчтүүлүк, баатырдык» сапат дагы маанилүү, бирок рухтагы «эр жүрөктүүлүк, тайманбастык» касиет, албетте, артыкчылыкка ээ.

Жыйынтыктап айтканда, мырзалардын оң сапатын туюндурган фразеологизмдерди иликтеп чыккан соң, төмөнкүдөй тыянакка келебиз:

1. Мырзаларга таандык чыйрак, чыгаан, бышыктык, көзгө атар мергенчилик, өткүр, тайманбаган баатыр, эр жүрөктүүлүк сыяктуу оң касиет-сапаттардын ичинен «тайманбас баатыр, эр жүрөктүүлүккө» байланыштуу фразеологиялык түрмөктөр активдүү колдонулат.

2. Мырзалардын оң сапатын билдирген фразеологиялык каражаттар көбүнчө эркектерге таандык «камчы», «балта», «бычак» лексемаларынан куралган буюм аталыштарынан жана өзөгүн «жүрөк», «көз», «билек», «жон» сөздөрү түзгөн орган аттарынан түзүлгөн; өзгөчө «жүрөк», «көз» лексемалары катышкан туюнтмалар арбын кездешет.

3. Бир маанини билдирген маанилеш фразеологизмдердин баарында эле эмоционалдык,

экспрессивдүүлүк факторлордун негизинде пайда болгон элестүүлүк, образдуулук касиет бирдей даражада эмес, бир фразеологизмде туюндурулуп жаткан ойдун образы абдан так-таасын берилсе, экинчи фразеологизмде ал ой бүдөмүрөк, солгунурак берилет, бул, албетте, фразеологизмдердин лексико-семантикалык табиятына, стилдик боёкчолоруна байланыштуу.

4. Фразеологизмдер бир элдин, бир улуттун маданиятынын, каада-салтынын, үрп-адаттарынын, жорук-жосундарынын негизинде жаралгандыктан, фразеологиялык түрмөктөрдө дээрлик ошол элдин, улуттун менталитети, жашоо образы таасын чагылдырылган.

Поступила: 21.06.22; рецензирована: 05.07.22;
принята: 08.07.22.

Адабияттар

1. *Каримов М.* Ата-бабалардын табериги: Кыргыздын адеп-ахлак, салт-санаа, үрп-адат, ырым-жырым жана жөрөлгөлөр жыйнагы / М. Каримов. Бишкек, 2011. 724 б.
2. *Сабатаров Б.О.* «Манас» эпосу – мекенчилдик идеология / Б.О. Сабатаров, Р.Э. Усубалиев. URL: [https:// www. google. com. nbisu.moy.su >load/zhurnal_quot_kyr...](https://www.google.com.nbisu.moy.su/load/zhurnal_quot_kyr...) (кайрылуу датасы: 06.07.2022).
3. *Осмонова Ж.* Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү / Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров. Бишкек, 2001. 519 б.
4. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Фрунзе, 1980. 323 б.
5. *Эгембердиев Р.* Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин төркүнү / Р. Эгембердиев. Бишкек, 2016, 336 б.
6. *Эгембердиев Р.* Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер / Р. Эгембердиев. Бишкек, 2007. 172 б.
7. *Акматалиев А.С.* Каада-салт, үрп-адат, адамдык оң-терс сапат / А.С. Акматалиев. Бишкек, 2002. 399 б.
8. *Эстебесова П.С.* Кыргыз жана түрк тилиндеги анималисттик фразеологизмдер / П.С. Эстебесова. Бишкек, 2021. 200 б.